

Katarzyna Konczewska <https://orcid.org/0000-0002-3605-9974>

Instytut Języka Polskiego PAN, al. Mickiewicza 31, 31–120 Kraków, e-mail: katarzyna.konczewska@ijp.pan.pl

KALMUK W GWARACH POLSKICH

KALMUK IN POLISH DIALECTS

Słowa kluczowe: gwary polskie, *kalmuk*, turcyzmy, zapożyczenia

Keywords: Polish dialects, *kalmuk*, Turkicisms, borrowings

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest leksem *kalmuk* mający nieliczne poświadczenia w gwarach polskich, występujący z formantami *-ak*, *-uk*, *-yk*, przy czym formant *-ak* został zarejestrowany tylko w gwarach nadsańskich przez Halinę Pelcowa. W artykule przedstawiono znaczenia leksemu *kalmuk* na podstawie źródeł leksykograficznych i Kartoteki *Słownika gwar polskich*, a także źródeł internetowych. Zwrócono uwagę na nazwiska odapelatywne występujące na terenie Polski. Prześledzono rozwój etnonimu *Kalmuk*, wskazano podstawy etymologiczne. Autorka wysuwa wniosek, że w gwarach polskich leksem *kalmuk* ma trzy podstawowe znaczenia, z których jedno jest archaiczne i najprawdopodobniej należy do najstarszej, osmańsko-tureckiej, grupy turcyzmów w języku polskim. Poświadczenie leksemu w gwarach polskich może być zarówno wynikiem bezpośrednich, historycznych kontaktów Słowian z Mongołami, jak i skutkiem interferencji wschodniosłowiańskiej, przede wszystkim gwar ukraińskich, a także świadectwem pamięci językowej drugiej wojny światowej.

Abstract

The subject of the paper is the lexeme *kalmuk*, which has several attestations in Polish dialects, where it occurs with the formants *-ak*, *-uk*, *-yk*, while the formant *-ak* was registered only in the dialects of the San River region, by Halina Pelcowa. The meanings of the lexeme *kalmuk* were presented on the basis of lexicographical sources and the card index of the *Dictionary of Polish Dialects*, as well as Internet sources. Attention was drawn to names derived from appellatives occurring in Poland. The development of the ethnonym *Kalmuk*, and etymological bases are indicated. The author concludes that in Polish dialects the lexeme *kalmuk* has three basic meanings, one of which is archaic, and most likely belongs to the oldest, Ottoman-Turkic, group of Turkicisms in Polish. The presence of the lexeme in Polish dialects may be the result of direct historical contacts of the Slavs with the Mongols, as well as the result of East Slavic influences, mainly Ukrainian dialects, and a testimony to the language memory of the Second World War.

Wiesław Boryś podkreślał „ogromne znaczenie materiałów dialektalnych dla badań etymologicznych, zwłaszcza udostępnionych w najnowszych słownikach gwarowych” [Boryś, 2017, s. 10]. *Słownik gwar Lubelszczyzny*, powstały w latach 2012–2023, dzieło życia Haliny Pelcowej, zawiera materiał leksykalny z obszernego terenu, w tym południowo-wschodniego pogranicza Polski, zamieszkanego przez ludność posługującą się kilkoma gwarami, których wzajemne interferencje wciąż nie zostały dostatecznie zbadane [Czyżewski, 1982, 55–72; 2015, s. 179–198]. Inspiracją do napisania artykułu stał się zarejestrowany w tym słowniku wariant słowotwórczy *kałmak* – jedyny z formantem *-ak* wobec 12 poświadczeń wariantu z formantem *-uk* w materiale Kartoteki *Słownika gwar polskich*. Dodać należy, że materiał Kartoteki jest dość skąpy i raczej nie pozwala precyzyjnie określić wszystkich znaczeń tego leksemu.

Leksem *kalmuk* / *kałmuk*¹ jako archaizm został poświadczony na Śląsku w znaczeniu ‘grube, włochate sukno na ciepłą odzież’ [Wyderka, 2015, s. 48], a także w znaczeniu ‘płaszcz ciepły’ w Opolskiem i na pozostałym terenie Śląska [Wyderka, 2015, s. 48] oraz ‘płaszcz przeciwdeszczowy’ na całym Śląsku [Wyderka, 2015, s. 48]. U Oskara Kolberga w opisie ubioru męskiego wsi Pakosław powiatu bukowskiego (obecnie nowotomyskiego) w Wielkopolsce czytamy: „[...] sukna wierzchnia długa, u możniejszych z sukna ciemno-granatowego lub czarnego, u uboższych z materyj bawełnianych jak neslu i kałmuku (materyi podobnej do tyfla – kosmatej)” [Kolberg, 1876, s. 333]. *Kalmuk* / *kałmuk* (rzadziej), według historyków ubioru, to ‘kosmata tkanina bawełniana, niekiedy wzorzystą, przywożoną z Azji w XVII–XVIII w., z francuskiego *calmuque*’ [Turnau, 1999, s. 119], obecnie jest znana także jako ‘gruba tkanina techniczna’. *Słownik warszawski* poświadcza *kałmuk* jako ‘bawełnianą tkaninę kosmatą’ z odniesieniem do ‘plemienia Tatarów’ [Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, 1902, s. 215]. Rozstrzygnięcie etymologii w tym przypadku należałoby osadzić w historii ubrań, nazwę tego materiału można bowiem powiązać także z ang. *camel* ‘wielbłąd (*Camelus dromedarius*)’, ponadto wątpliwe jest, by „plemię Tatarów” uprawiało bawełnę. Jednak ponieważ w *Słowniku warszawskim* pojawia się wątek korelacji leksemu *kałmuk* z etnonimem, skupimy uwagę na innych niż ‘tkanina czy ubranie z niej’ znaczeniach tego leksemu.

Własne materiały z badań terenowych Haliny Pelcowej, zarejestrowane w *Słowniku gwar Lubelszczyzny*, poświadczają leksem *kałmak* w znaczeniu ‘okrutny, bezwzględny człowiek’ (synonimy: *nieużyty*, *palistrant*, *żgaga*, *żmija*, *żulik*) [Pelcowa, Gumowska-Grochot, Skórska, 2020, s. 174]:

1 Polskie słowniki etymologiczne [Brückner, 1927; Sławski, 1965; Bańkowski, 2000; Boryś, 2005; Długosz-Kurczabowa, 2008] nie odnotowują tego leksemu.

Wólka Abramowska: *Kałmak to taki strasznie zły człowiek, nie uprosisz go, nie go inne nie obchodzi*².

Tarnawa Duża: *Poszedł i prosi, że dzieci chore, a taki kałmak jeden mówi, to niech zdychajo, to człowiek tak robi, nie, to kałmak*.

Leksem został odnotowany także w Turobinie, Zastawiu, Teodorówce. Wszystkie wymienione miejscowości leżą w powiatach biłgorajskim i krośnieńskim, jest to areał występowania ukraińskich gwar nadsańskich kontaktujących się z gwarami polskimi [Rieger, 2012, s. 231–256; Czyżewski, 2015, s. 187]. Na tym obszarze zarejestrowano także leksem *kałmyki* (pl), ale bez sprecyzowanego znaczenia [Mazur, 1976, s. 85], może on zatem służyć jedynie jako poświadczenie formantu *-yk*. Leksemu z formantem *-uk* na terenie występowania gwar nadsańskich nie zarejestrowano. Można przypuszczać, że formant *-ak* w tym przypadku występuje pod wpływem analogii do form: *kozak, baskak, chytrak, wachłak, bajrak*.

Kartoteka *Słownika gwar polskich* rejestruje następujące poświadczenia leksemu *kałmuk*: w znaczeniu ‘człowiek bez serca’³ – Sowliny (obecnie część Limanowej); ‘człowiek, który dużo je, nigdy nie ma dosyć’: *istny kałmuk, tag źre* – Kórnik w powiecie poznańskim; *dżocha, a taki kałmuk* – Złotniki w powiecie kaliskim. W Morzysławiu (obecnie prawobrzeżna dzielnica Konina) *kałmuk* odnotowano jako wyzwisko, bez sprecyzowanego znaczenia. W gwarze Łopienna (obecnie powiat gnieźnieński) w północnej Wielkopolsce leksem ten został zarejestrowany także bez sprecyzowanego znaczenia, natomiast w monografii o gwarze Łopienna i okolic [Tomaszewski, 1930] nie został odnotowany w ogóle. Leksem *kałmuk* w znaczeniu ‘człowiek głupi, nierozgarnięty’ poświadczono w gwarach okolic Podegrodzia na Sądecczyźnie: *ej ty kołmuku, nic nie umiys, nic nie p'otrafis* [Szewczyk, 2014, s. 259]. W dwóch lokalizacjach odnotowano leksem *kałmuk* jako określający zwierzęta gospodarskie: ‘chude, zaniedbane cielę’ na Warmii: *nasz ćelok to prowadziwi kałmuk, nie rośne i nie rośne* [Steffen, 1984, s. 54] i ‘wieprzek’ w Adamowie powiatu mławskiego: *to take dwa kałmuki chodżyli*, a także w Jankach Młodych powiatu ostrołęckiego, ale bez sprecyzowania znaczenia [Kartoteka *Słownika gwar polskich*].

Leksem *kałmuk* jest znany także współczesnym użytkownikom języka. W dniu 7 września 2019 r. Pracownia Dialektologiczna Uniwersytetu Adama Mickiewicza zamieściła na Facebooku post o następującej treści: „Ostatnio w domu doszło do pewnego dysonansu. Otóż pojawiły się sprzeczne opinie, co oznacza słowo *kałmuk*. I nie chodzi tu o mieszkańców Kałmucji z obrazka obok, a o gwarowe znaczenie tego słowa. Pierwsza opcja – łakomczuch, obżartuch, łasuch, druga – osoba mało inteligentna, nierozgarnięta. Znamy to słówko z Wielkopolski, ale być może występuje też gdzieś

2 Cytaty gwarowe są podane w zapisie uproszczonym.

3 Podaję znaczenia odnotowane na fiskach z badań terenowych przez ich autorów.

indziej, więc wpisujcie miejscowości i znaczenie, jeśli się z *kałmukiem* zetknęliście”. Do postu dodano zdjęcie przedstawiające grupę „mieszkańców Kałmucji” [<https://www.facebook.com/dialektologiauam/posts/ostatnio-w-domu-dosz%C5%82o-dopewnego-dysonansu-ot%C3%B3%C5%BC-pojawi%C5%82y-si%C4%99-sprzeczne-opinie-c/2122499274721882/>]. Pod postem pojawiły się komentarze internautów, z których tylko dwoje nie знаło tego słowa: *Nie znam i pierwsze słyszę; A ja nie spotkałam się nigdy z takim słowem*. Pozostali przytaczali znaczenia, które można ująć w następujące grupy: 1) ‘człowiek głupi, nierozgarnięty’: *U mnie, w mojej pamięci to kałmukiem nazwaliśmy osoby ciężko kapujące o co chodzi, i nie reformowalne jak to dziś się często mówi; W powiecie pleszewskim słowo kałmuk funkcjonuje w drugim znaczeniu; Z opowieści rodzinnych wiem, że na wschodzie (daw. Kresy) tak się mówi o ludziach zacofanych; Powiat stalowowolski, Podkarpacie – taki po prostu głupek. Znane i używane, chociaż dzisiaj już rzadziej*; 2) ‘człowiek zawsze głodny, nienasycony’: *Znam. W domu w Łodzi mówiło się na głodne osoby; Konin – kałmuk zje wszystko i szybko*; 3) ‘człowiek, który dużo je; łasuch, obżartuch’: *W rodzinie mojej mamy funkcjonowało raczej kałmyk, w znaczeniu obżartuch (Lubelszczyzna)*. Jedna z komentatorek zauważyła: *Na Kujawach nie spotkałam. Nie notujemy w „Słowniku gwary i kultury Kujaw”, a materiał czerpiemy z wielu zróżnicowanych źródeł. Najcenniejsze to oczywiście te, które pochodzą od informatorów*. Był też komentarz świadczący o świadomości użytkowników języka w zakresie powiązania leksemu z narodowością: *W roku 1951 późniejszy profesor Zenon Sobierajski badał gwarę w Kęłowie i badania opublikował. Jednym z rozmówców był Jan Helmiński, który wspomniał, że do ich domu przed wielu laty przydział (?) dostali Kałmucy, ojciec i 10 czy 11 synów. Ja to skojarzyłam z bitwą pod Sarbinowem⁴ lub / i Kunowicami⁵. Czytałam i słyszałam o tym bardzo dawno, dlatego nie pamiętam szczegółów*.

Autorzy postu, odpowiadając jednemu z komentatorów, powołali się na *Słownik gwary miejskiej Poznania*, stwierdzając, iż etymologii leksemu *kałmuk* należy dopatrywać się w niemieckim *kauen* ‘żuć’. Jednak słownik ten podaje raczej etymologię ludową: „Gdy ojca zapytałem, dlaczego tego dorożkarza nazywają kałmukiem, wyjaśnił mi, iż on ciągle jadł albo żuł i był mukiem (milczkiem)” [Gruchmanowa, Walczak, 1997, s. 239]. Wątpliwości co do takiej etymologii mieli również komentatorzy: *W Poznaniu na obżartucha, łakomczucha mówiło się kauer, kauerować – żreć, jeść mało elegancko, szybko i młaskając. Kałmuki to raczej znaczyło jakichś przyjezdnych, nierozgarniętych, tępawych*. Należy zwrócić uwagę, że w znaczeniu ‘dokładnie rozgniatać zębami pokarm, przeżuwać’ leksem *kałować* (z niemieckiego *kauen* ‘żuć, przeżuwać’)

4 Starcie zbrojne 25 sierpnia 1758 r. między wojskami pruskimi i rosyjskimi w czasie wojny siedmioletniej (1756–1763).

5 Starcie 12 sierpnia 1759 r. pomiędzy wojskami pruskimi i rosyjsko-austriackimi w czasie tejże wojny.

w polskiej leksykografii gwarowej jest odnotowany w odniesieniu do: 1) krowy – w Wojnowicach w powiecie raciborskim: *krowa kałuje* [Wyderka, 2015, s. 53] i w Piasznicy koło Bytowa [Stieber, 1966, s. 66]; 2) człowieka – w Dzierżysławicach w powiecie prudnickim: *prymkam⁶ kałuje* [Wyderka, 2015, s. 53].

Leksem *kałmuk* odnotowują także źródła internetowe: *Słownik regionalizmów białostockich* [b.r.] – w znaczeniu ‘człowiek łakomy; łakomczuch, łasuch’, a *Słownik slangu Miejski.pl* [b.r.] – także jako ‘kebab’: *Potoczna nazwa dania z restauracji fast-food Pammukale w Wadowicach. Najlepszy kebab w okolicy* [Słownik slangu Miejski.pl, b.r.].

Leksem *kałmuk* jest także podstawą nazwiska odapelatywnego. *Internetowy słownik nazwisk w Polsce* [b.r.] podaje, że nazwisko *Kałmuk* / *Kalmuk* nosi w Polsce 466 osób. Geografia przedstawia się następująco: Śląskie (258), Dolnośląskie (64), Opolskie (54), Łódzkie (21), Kujawsko-Pomorskie (18), Zachodniopomorskie (10), Świętokrzyskie (9), Małopolskie (8), Lubuskie (7), Pomorskie (6), Wielkopolskie (4), Podkarpackie (4), Warmińsko-Mazurskie (3) [Internetowy słownik nazwisk w Polsce, b.r.].

W województwie śląskim najwięcej osób o nazwisku *Kałmuk* mieszka w powiecie kłobuckim – 143 osoby, w tym w gminach: Wręczyca Wielka – 50 osób, Opatowo – 42 osoby, Panki – 19 osób, Kłobuck – 17 osób. W gminie Panki parafii Truskolasy jest także wieś Kałmuki, jednak sam leksem *kałmuk* nie jest znany mieszkańcom tych okolic⁷, co może świadczyć o jego archaiczności i zatarciu wiedzy o apelatywie, mimo że najstarsze w Polsce poświadczenie nazwiska *Kałmuk* odnotowano w 1789 r. właśnie w Truskolasach⁸ [Falniowska-Gradowska, Leśniak, 2005, s. 483–485].

Nazwisko *Kałmuk* / *Kalmuk* jest szeroko poświadczone na Ukrainie, nosi je od 646 [Ridni, b.r.]⁹ do 1066 [Список людей з прізвищем Кальмук/Spisok lûdej z prizvišem Kał'muk, b.r.] osób. Daje to podstawy, by sądzić, że do Polski nazwisko przywędrowało z terenów wschodnich. Julian Redźko w opracowaniu o nazwiskach ukraińskich ogranicza się w swoich wywodach etymologicznych wyłącznie do wzmianki o „nazwie narodowości” [Редько/Red'ko, 1966, s. 25]. Tymczasem analiza literatury przedmiotu dowodzi, że etnonim *Kałmuk* / *Kałmak* oznacza nie tylko znanych nam współcześnie mieszkańców Kałmucji. Etonimem

6 Rodzaj tytoniu.

7 Informację uzyskałam od dr. Tomasza Jelonka, pochodzącego z Truskolas badacza języka i kultury gminy Wręczyca Wielka, w tym w zakresie onomastyki.

8 Archiwum parafialne spłonęło wraz z plebanią 1 września 1939 r., co uniemożliwia prześledzenie w księgach metrykalnych dynamiki występowania tego nazwiska.

9 Autorzy portalu przy opisie etymologicznym nazwiska *Kalmuk* odwołują się z niewiadomych przyczyn do nazwiska *Kalman*, mającego zupełnie inną etymologię.

tym określano dużą grupę rodową narodów mongolskich, więc etymologii leksemu *kałmuk* / *kałmak* należy szukać raczej w językach turkijskich¹⁰.

Trzeba zauważyć, że w księstwach ruskich imię i przezwisko (a później nazwisko) *Kałmak* / *Kołmak* były znane już od XVI w. w różnych stanach społecznych, w tym duchownym i szlacheckim [Веселовский/Veselovskij, 1974, s. 132, 149], mimo że migracja Kałmaków na zachód od Wołgi rozpoczęła się dopiero w wiekach XVII–XVIII¹¹. Wydaje się, że te wczesne formy przezwiska (nazwiska) *Kałmak* / *Kołmak* na terenach księstw ruskich należy tłumaczyć inną niż turkijska etymologią, a mianowicie ugrofińskim **kolme* ‘trzy, trzykrotność’ [Pawlas, 2015, s. 92], czyli określenie *Kałmak* / *Kołmak* można traktować jako ‘trzeciak, trzeci syn w rodzinie’. Etymologii ugrofińskiej należałoby dopatrywać się także w poświadczonym w gwarach smoleńskich leksemie *kałmacy* w znaczeniu ‘wróżbici, wieszczbiarze, wiedźmini’ [Добровольский/Dobrovol’skij, 1914, s. 308], w folklorze ludów ugrofińskich *Kalma* była bowiem symbolem śmierci i duchów zmarłych [Петрухин/Petruhin, 2024; 2005, s. 94–95].

Dla naszych rozważań nad etymologią leksemu *kałmuk* w gwarach polskich ważne jest odnotowanie w 1914 r. przez Stanisława Polaczka w okolicach Krzeszowic, Psar, Zalasza i Żarek leksemu *kałmuki* w znaczeniu ‘dzicy ludzie o jednym oku’ [Polaczek, 1914, s. 133]. Jan Świętek, folklorysta i etnograf-amator, na przełomie XIX i XX w. odnotował w okolicy Zakliczyna nad Dunajcem następującą wypowiedź: *Kałmuki, co mają jedno uoko w cole, jak się jedę z drugiem puogniewa, to się buodąm, buo mają i róg w cole jedę; dzieci zjadają* [Świętek, 1998, s. 67]. Ta fantastyczność przekazu pozwala na stwierdzenie, iż na przełomie XIX i XX w. pamięć o pierwotnym apelatywie była już zatarta, jednak pozostało skojarzenie z „dzikim” ludem najeżdżającym tereny słowiańskie. Mateusz Paris, angielski pisarz i kronikarz średniowieczny, pozostawił w swej kronice wspomnienia o najeźdźcach¹² niewiele odbiegające od wyobrażeń zachowanych w gwarach: „Są to stwory nieludzkie i do zwierząt podobne, które się bardziej godzi nazywać potworami niż ludźmi, które łakną krwi i piją ją, które jedzą mięso psie, a nawet i mięso ludzkie” [cyt. za Le Goff, 1994, s. 159]. Należy jednak pamiętać, że Polacy mieli z Mongołami stosunki nie tylko wrogie: w 1470 r. Kazimierz IV zawarł ze Złotą Ordą sojusz antymoskiewski.

10 Na gruncie polskim termin *języki turkijskie*, stosowany szeroko w językoznawstwie europejskim, przyswoił Henryk Jankowski [1992].

11 W tym właśnie okresie pojawiają się dokumenty w języku ruskim o Kałmakach-Ojratach, z naprzemienną pisownią: *Kałmak* / *Kałmuk* [Дремов/Dremov, 2015, s. 69].

12 Koczowników płdrujących od XIII w. Europę nazywano Tatarami (przypuszczalnie od greckiego mitologicznego Tartaru, co z czasem zaczęto odbierać jako etnonim), mimo że byli to Mongołowie.

Poświadczenie w piśmiennictwie europejskim leksemu *kałmak* i jego form jako etnonimu jest datowane dopiero na koniec XIV w. Przed tym europejscy podróżnicy używali nazwy *Tatar*¹³, *Mongoł* lub *Ojrat*, ale nie *Kałmak*. Pierwotnie jednak leksem Kałmak oznaczał nazwę krainy geograficznej, Ułusu Ugedeja (zachodnia i południowo-zachodnia Mongolia), obejmującej także współczesny Ałtaj, praojczyzny starożytnych plemion turkijskich. Dopiero później zaczął funkcjonować jako etnonim określający lud zamieszkujący Ałtaj Kangaj, kolebkę Kałmaków, czyli toponim został etnonimem. Autorzy muzułmańscy rozszerzyli ten etnonim na plemiona mongolskie, które trzymały się starych tradycji, z czasów Czyngis-chana, przeciwstawiając się turkizacji i islamizacji. Około XV w. określenie *Kałmak* / *Kałmyk* rozszerzono także na Ojratów oraz ludy niemuzułmańskie Dżungarii¹⁴. Władysław Kotwicz¹⁵ w celu uporządkowania i systematyzacji nomenklatury *Kałmak* / *Kałmyk* / *Kołmak* / *Ojrat* proponował wszystkie dokumenty sprzed 1645 r. traktować jako ojrackie, a po 1645 r. jako kałmuckie, wyznaczając cezurę na 1644 r., rok śmierci Urluka, zwierzchnika tych grup rodowych Kałmuków, które oddzieliły się od plemienia Ojratów, by osiąść w południowo-wschodniej części Rosji [Котвич/Kotvič, 1921, s. 1211]¹⁶.

Kałmucy to także Kozacy-Kałmucy Wojska Dońskiego, wywodzący się z tych Kałmuków, którzy zostali osadzeni nad Donem przez Juk Chana w XVII w. dla ochrony granic azowskich, a w 1723 r. rozporządzeniem Piotra I wciągnięci do kozackiego Wojska Dońskiego (ostatecznie w 1731 r.); część z nich nawet przyjęła prawosławie [Максимов, 2016]. W 1865 r. naddoński Okręg Kałmycki liczył już 13 stanic, które zamieszkiwało 20 635 osób. Po rewolucji bolszewickiej 1917 r. wielu Kozaków-Kałmuków było zmuszonych emigrować, często razem z rodzinami [Гучинова/Gučinova, 2004]. Latem 1942 r. Niemcy utworzyli na terenie okupowanej Kałmucji¹⁷ jednostkę wojskową Kalmücken-Kavallerie-Korps Dr. Dolla (pseudonim Othmara Rudolfa Werby)¹⁸. Korpus liczył niecałe 3 tys. wojskowych; jego działalność obrosła

13 Posługiwał się nią także Maciej z Miechowa (Miechowita) w *Opisie Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej oraz tego, co się w nich znajduje* z 1518 r. [Maciej z Miechowa, 1972].

14 O pochodzeniu i historii Kałmaków zob. Дремов/Dremov, 2015, s. 69–78; 2017, s. 362–372; Китинов/Kitinov, 2018, s. 270–281.

15 Urodzony w Ossowie pod Lidą w 1872 r. wybitny orientalista i mongolista, pionier ałtaistyki, od 1924 r. – kierownik Katedry Filologii Dalekiego Wschodu na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie.

16 Zestawienie źródeł historycznych pozwala badaczom stwierdzać, iż etnonimem *Kałmak* / *Kałmuk* / *Kałmyk* mógł być określany zarówno jeden naród, jak i różne (czyli nie wszyscy Kałmucy są Ojratami), w różnym okresie swego rozwoju, ponieważ w źródłach często są one wymieniane na przemian; być może było to wynikiem niedostatecznej wówczas wiedzy o wschodnich narodach [Китинов/Kitinov, 2018, s. 277].

17 Okupacja Kałmucji trwała od sierpnia 1942 r. do stycznia 1943 r.

18 To między innymi było przyczyną późniejszych czystek stalinowskich: na podstawie uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z dnia 28 grudnia 1943 r. wszyscy Kałmucy znad Donu zostali wysiedleni na Ural, Sybir i do Azji Środkowej, Kazachstanu oraz Kirgistanu.

w mity i dezinformację [Hoffmann, 1974; Гучинова/Gučinova, 2004, s. 71–91]. Uważano, że Korpus brał udział w pacyfikacji Warszawy w 1944 r., chociaż ci, którzy zostali zapamiętani przez warszawian jako Kałmucy, w rzeczywistości byli członkami kaukaskich oddziałów Ostlegionen w składzie Korpsgruppe von dem Bach. Jednak źródła potwierdzają brutalność korpusu w akcjach prowadzonych latem 1944 r. przeciwko ludności na terenie południowo-wschodniej Polski, w tym w okolicach Biłgoraju [Гучинова/Gučinova, 2004, s. 89], co mogło pozostać w pamięci autochtonów i wpłynąć na zarejestrowane przez Halinę Pelcowa znaczenie leksemu *kałmak*.

W *Próbie słownika gwar turkijskich* Wasilija Radłowa¹⁹ odnotowane są następujące formy etnonimu: *Kałmak* w dialektach środkowoazjatyckich, z wyjaśnieniem, że tak Kirgizi nazywają mieszkańców Altaju; *Kałmik* w dialektach wołżańskich (i to z nich najprawdopodobniej trafiło do języka rosyjskiego jako *Kałmyk*); *Kałmuk* w dialektach osmańsko-tureckich [Радлов/Radlov, 1899, s. 272–273].

Radłow odnotowuje także następujące leksemy w dialektach osmańsko-tureckich: *kalma* ‘to, co zostało; ostatek’²⁰; *aç kalmak* ‘zostać głodnym, ciągle chcieć jeść’, *käpi kalmak* ‘odstawać’, *geç kalmak* ‘spóźnić się’ [Радлов/Radlov, 1899, s. 221], nadal funkcjonujące w języku tureckim [zob. też: Севортян и др./Sevortjan i dr, 1997, s. 226–228]. Materiał Radłowa pozwala przypuszczać, że zachowanych w gwarach polskich znaczeń leksemu *kałmuk*, jak i nazwisk powstałych od tego apelatywu, nie można sprowadzać wyłącznie do Kałmuka jako członka bliżej nieokreślonego plemienia koczowniczego [Тырпа, 2011, s. 240–241]. O ile znaczenia ‘człowiek bez serca’ czy ‘człowiek głupi, nierozgarnięty’ rzeczywiście wydają się mieć wyraźną konotację z człowiekiem dzikim i bezlitosnym, jakimi byli dla Słowian Mongołowie i Kałmucy niszczący najazdami ich ziemie od XIII w.²¹, oraz z głupim²² z powodu braku możliwości porozumienia się z najeźdźcami, to przykład *istny kałmuk*, *tag źre* może wskazywać na powiązanie z *aç kalmak*, czyli określać osobę głodną, nienasyconą. Natomiast *käpi kalmak* może korelować z odnotowanymi w gwarach polskich określeniami zwierząt gospodarskich: *nasz ćelok to prowodziwi kałmuk*, *ńe rońne i ńe rońne*, czyli *kałmuk* jako odstający w porównaniu do innych, także w odniesieniu do wieprzków w przykładzie *to take dwa kałmuki chodźyli*.

19 Urodzony jako Friedrich Wilhelm Radloff, publikował przeważnie po niemiecku i rosyjsku.

20 Stąd nazwa *Kałmak* w odniesieniu do plemion ojrackich, które pozostały przy tradycjach pogańskich i buddyjskich, nie chcąc się islamizować.

21 W języku bułgarskim np. *kałmuk* to, podobnie jak w polskim, ‘osoba nierozgarnięta, głupia’, ale też ‘niechlujna’; natomiast w języku słowackim leksem *kałmuk* jest poświadczony wyłącznie w znaczeniu ‘materiał’ i ‘wyrób z tego materiału’ [Ripka, 1994, s. 738], podobnie w czeskim [Havránek, 1960, s. 821], w którym co prawda jest odnotowany również etnonim Kałmyk, ale wyłącznie w znaczeniu narodowości kałmuckiej.

22 Tu można wziąć pod uwagę także tureckie *kalma* ‘odstały’.

Powyższe rozważania pozwalają wnioskować, że w gwarach polskich, jak też we współczesnym języku potocznym leksem *kałmuk* / *kałmak* jest znany w różnych regionach w następujących znaczeniach: 1) w odniesieniu do człowieka: a) ‘okrutny, bezwzględny’ – okolice Biłgoraju, Krosna, Limanowej; b) ‘głupi, nierozgarnięty’ – Podkarpacie, Sądecczyzna, Kaliskie, Poznańskie; c) ‘głodny, nienasycony’ – okolice Łodzi, Konina, Lubelszczyzna; d) ‘obżartuch’ – Poznańskie, Kaliskie; e) ‘łakomczuch’ – Poznańskie, Białostockie; 2) w odniesieniu do zwierzęcia: ‘marne, odstające w rozwoju od innych’ – Warmia, okolice Ostrołęki i Mławy; 3) w odniesieniu do potrawy²³: ‘kebab’ – Wadowice; 4) w odniesieniu do materiału i ubrań z niego²⁴: *kalmuk* (rzadziej *kałmuk*): a) ‘grube, włochate sukno na ciepłą odzież’ – Wielkopolska, Śląsk; b) ‘kosmata tkanina bawełniana, niekiedy wzorzysta’ – Wielkopolska; c) ‘płaszcz ciepły’ – w Opolskiem i na całym Śląsku; d) ‘płaszcz przeciwdeszczowy’ – na całym Śląsku; e) ‘gruba tkanina techniczna’ – nazwa specjalistyczna.

Wiesław Boryś zwracał uwagę na to, „jak ważna w etymologizowaniu jest dogłębna analiza semantyki badanych leksemów” [Boryś, 2017, s. 10], podkreślając, że „bardzo ważne jest przy tym uwzględnianie całości wpływów obcych w poszczególnych działach leksyki danego języka i jego dialektów” [Boryś, 2017, s. 10]. Zachowanie w gwarach lubelskich odnotowanej przez Halinę Pelcową formy *kałmak*, odpowiadającej pierwotnej formie etnonimu, a nie jego formom późniejszym, wydaje się wartym uwagi poświadczeniem, pozwalającym uważniej przyrzeć się turcyzmom w gwarach polskich. Można przypuszczać, iż omawiany leksem należy do najstarszej, osmańsko-tureckiej grupy turcyzmów w języku polskim [Stachowski, 2011, s. 226]. Do gwar mógł trafić zarówno bezpośrednio, poprzez kontakty Słowian z Mongołami, poczynając od XIII w., o czym świadczy forma *kałmuk* zarejestrowana w dialektach osmańsko-tureckich, jak i za pośrednictwem wschodniosłowiańskim, najprawdopodobniej poprzez gwary ukraińskie; może być także świadectwem pamięci językowej drugiej wojny światowej.

BIBLIOGRAFIA

- BAŃKOWSKI Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BORYŚ Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BORYŚ Wiesław, 2017, *Z problemów etymologii słowiańskiej: zapożyczenie czy wyraz rodzimy*, „Rocznik Sławistyczny”, t. LXVI, s. 3–14.

²³ Poświadczone jednostkowo.

²⁴ Znaczenia a–d – przeważnie jako archaizm.

- BRÜCKNER Aleksander, 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków.
- CZYŻEWSKI Feliks, 1982, *O interferencji językowej w gwarach włodawskich*, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 24, seria „Humanistyka”, t. 2, s. 55–72.
- CZYŻEWSKI Feliks, 2015, *O przynależności dialektalnej włodawskich gwar ukraińskich – problemy metodologiczne*, w: B.M. Мойсієнко, red., *Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції, «Полісся», Житомир*, s. 179–198. / V.M. Mojsiënko, red., *Ukraïns'kij glotogenez: Materiali Mižnarodnoi nauкової konferencii, «Polissâ», Žitomir*, s. 179–198.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA Krystyna, 2008, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- FALNIOWSKA-GRADOWSKA Alicja, LEŚNIAK Franciszek, red., 2005, *Lustracja województwa krakowskiego: 1659–1664*, cz. 2, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- GRUCHMANOWA Monika, WALCZAK Bogdan, red., 1997, *Słownik gwary miejskiej Poznania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Poznań.
- HAVRÁNEK Bohuslav, red., 1960, *Slovník spisovného jazyka českého*, Československé Akademie Ved, Praha.
- HOFFMANN Joachim, 1974, *Deutsche und Kalmyken: 1942–1945*, Rombach Druck- und Verlagshaus, Freiburg.
- Internetowy słownik nazwisk w Polsce*, b.r., <https://nazwiska.ijppan.pl/haslo/show/id/12623> (dostęp: 4.04.2025).
- JANKOWSKI Henryk, 1992, *Gramatyka języka krymskotatarskiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- KARŁOWICZ Jan, KRYŃSKI Adam, NIEDŹWIEDZKI Władysław, red., 1902, *Słownik języka polskiego*, t. II, Drukarnia „Gazety Handlowej”, Warszawa.
- Kartoteka *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.
- KOLBERG Oskar, 1876, *Lud*, seria X: *Poznańskie*, cz. 2, wydane z pomocą Akademii Umiejętności w Krakowie w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem Ignacego Stelcła, Kraków.
- LE Goff Jacques, 1994, *Kultura średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa.
- MACIEJ z Miechowa, 1972, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej*, wstęp H. Barycz, tłum. T. Bieńkowski, posłowie W. Voisé, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- MAZUR Jan, 1976, *Gwary okolic Biłgoraja*, cz. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- PAWLAS Szymon, 2015, *Liczebniki w językach ugrofińskich*, „Acta Philologica”, t. 46, s. 91–102.

- PELCOWA Halina, GUMOWSKA-GROCHOT Ilona, SKÓRSKA Blanka, 2020, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. VIII, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- POLACZEK Stanisław, 1914, *Powiat chrzanowski w Wielkim Księstwie Krakowskim. Monografia historyczno-geograficzna*, Wydział Rady Powiatowej Chrzanowskiej, Kraków.
- Ridni, b.r., <https://ridni.org/karta/%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D1%83%D0%BA> (dostęp: 3.04.2025).
- RIEGER Janusz, 2012, *Gwary nadszańskie w nowym świetle*, „Slavia Orientalis”, t. LXI(2), s. 231–256.
- RIPKA Ivor, red., 1994, *Slovník slovenských nářečí*, t. I, Veda, Bratislava.
- SŁAWSKI Franciszek, 1965, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 2, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- Słownik regionalizmów białostockich*, b.r., https://pl.wiktionary.org/wiki/Indeks:Polski_-_Regionalizmy_bia%C5%82ostockie (dostęp: 3.04.2025).
- Słownik slangu Miejski.pl*, b.r., hasło *Kałmuk*, <https://www.miejski.pl/slowo-Ka%C5%82muk> (dostęp: 3.04.2025).
- STACHOWSKI Stanisław, 2011, *Warstwy etymologiczne turcyzmów w języku polskim*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica”, t. IV, s. 226–235.
- STEFFEN Wiktor, 1984, *Słownik warmiński*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- STIEBER Zdzisław, red., 1966, *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- ŚWIĘTEK Jan, 1998, *Brzozowa i okolica Zakliczyna nad Dunajcem. Obraz etnograficzny – zbiór z lat 1897–1906*, cz. II, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- SZEWczyk Zenon Piotr, 2014, *Słownik gwary Lachów Sądeckich (Podegrodzkich)*, Biblioteka gminna w Podegrodziu, Podegrodzie.
- TOMASZEWSKI Adam, 1930, *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- TURNAU Irena, 1999, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa.
- TYRPA Anna, 2011, *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- WYDERKA Bogusław, red., 2015, *Słownik gwar śląskich*, t. XIV, Państwowy Instytut Naukowy Instytut Śląski w Opolu, Opole.

- ВЕСЕЛОВСКИЙ Степан Борисович, 1974, *Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии*, Издательство «Наука», Москва. / VESELOVSKIJ Stepan Borisovič, 1974, *Onomastikon. Drevnerusskie imena, prozviša i familii*, Izdatel'stvo «Nauka», Moskva.
- Гучинова Эльза-Баир, 2004, *Улица "Kalmuk Road". История культура и идентичности в калмыцкой общине США*, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Санкт-Петербург. / GUČINOVA Èl'za-Bair, 2004, *Ulica "Kalmuk Road". Istoriâ kul'tura i identičnosti v kalmyckoj obšine SŠA*, Institut ètnologii i antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaâ RAN, Sankt-Peterburg.
- Добровольский Владимир Николаевич, 1914, *Смоленский областной словарь*, Смоленск. / DOBROVOL'SKIJ Vladimir Nikolaevič, 1914, *Smolenskij oblastnoj slovar'*, Smolensk.
- ДРЕМОВ Игорь Иванович, 2015, *Калмаки восточного Дешт-и-Кипчака в русских и западноевропейских источниках XV–XVI вв.*, «Вестник Томского государственного университета. История», № 1, с. 69–78. / DREMOV Igor' Ivanovič, 2015, *Kalmaki vostočnogo Dešt-i-Kipčaka v russkih i zapadnoevropejskih istočnikah XV–XVI vv.*, «Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriâ», № 1, s. 69–78.
- ДРЕМОВ Игорь Иванович, 2017, *Происхождение и распространение топонимов и этнонимов 'Калмак' на Южном Урале*, «Проблемы истории, филологии, культуры», № 4, с. 362–372. / DREMOV Igor' Ivanovič, 2017, *Proishozhdenie i rasprostranenie toponimov i ètnonimov 'Kalmak' na Ūžnom Urale*, «Problemy istorii, filologii, kul'tury», № 4, s. 362–372.
- Китинов Баатр Учаевич, 2018, *Калмак и ойраты: топоним в религиозной истории народов Центральной Азии*, «Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история», т. 10, № 3, с. 270–281. / KITINOV Baatr Učaevič, 2018, *Kalmak i ojraty: toponim v religioznoj istorii narodov Central'noj Azii*, «Vestnik RUDN. Seriâ: Vseobšââ istoriâ», t. 10, № 3, s. 270–281.
- Котвич Владислав Людвигович, 1921, *Русские архивные документы по сношениям с ойратами в XVII и XVIII вв.*, «Известия Российской академии наук», Петроград. / KOTVIČ Vladislav Lûdvigovič, 1921, *Russkie arhivnye dokumenty po snošeniâm s ojratami v XVII i XVIII vv.*, «Izvestiâ Rossijskoj akademii nauk», Petrograd.
- МАКСИМОВ Константин Николаевич, 2016, *Калмыки в составе донского казачества (XVII – середина XX в.)*, Издательство Южного научного центра РАН, Ростов-на-Дону. / MAKSIMOV Konstantin Nikolaevič, 2016, *Kalmyki vso-stave donskogo kazačestva (XVII – seredina XX v.)*, Izdatel'stvo Ūžnogo naučnogocentra RAN, Rostov-na-Donu.

- ПЕТРУХИН Владимир Яковлевич, 2005, *Мифы финно-угров*, Астрель, Москва.
/ PETRUNIN Vladimir Âkovlevič, 2005, *Mify finno-ugrov*, Astrel', Moskva.
- ПЕТРУХИН Владимир Яковлевич, 2024, *Финно-угорская мифология: по следам «Калевалы»*, Институт славяноведения РАН, Москва. / PETRUNIN Vladimir Âkovlevič, 2024, *Finno-ugorskaâ mifologiâ: po sledam «Kalevaly»*, Institut slavânovedeniâ RAN, Moskva.
- РАДЛОВ Василий Васильевич, 1899, *Опыт словаря тюркских наречий*, т. 2, ч. 1, Императорская академия наук, Санкт-Петербург. / RADLOV Vasilij Vasil'evič, 1899, *Opyt slovarâ tûrkskih narečij*, t. 2, č. 1, Imperatorskaâ akademiâ nauk, Sankt-Peterburg.
- РЕДЬКО Юліан Костянтинович, 1966, *Сучасні українські прізвища*, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Київ. / RED'ko Ŭlian Kostântinovič, 1966, *Sučasnî Ukraïns'kî prizviša*, Ĭnstitut movoznavstva ĭm. O.O. Potebnî, Kiïv.
- СЕВОРТЯН Эдвард Владимирович и др., ред., 1997, *Этимологический словарь тюркских языков*, Российская академия наук, Москва. / SEVORTÂN Èdvard Vladimirovič i dr, red., 1997, *Ètimologičeskij slovar' tûrkskih âzykov*, Rossijskaâ akademiâ nauk, Moskva.
- Список людей з прізвисьм Кальмук. / Spisok lûdej z prizvišem Kal'muk, b.r., <https://scanbe.io/people/k/1/kalmuk> (dostęp: 3.04.2025).

